

TM	Г. XXXVI	Бр. 3	Стр. 1157-1172	Ниш	јул - септембар	2012.
----	----------	-------	----------------	-----	-----------------	-------

UDK 316.422 + 378.014.3 (497.11)

Pregledni rad

Primljeno: 25.05.2012.

Revidirana verzija: 16.08.2012.

Dušan Spasojević
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka
Beograd
Jelena Kleut
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
Odsek za medijske studije
Novi Sad
Jelena Branković
Centar za obrazovne politike
Beograd

DRUŠTVENE PROMENE, BOLONJSKI PROCES I TREĆA MISIJA UNIVERZITETA U SRBIJI*

Apstrakt

Očekivanja koje društvo i različiti segmenti društva imaju od univerziteta uslovljena su istorijskim okolnostima i društvenim, ekonomskim, političkim i kulturnim ambijentom kao najširim kontekstom unutar kog univerzitet stupa u interakcije sa okruženjem. Imajući ovo u vidu, u radu se uočavaju i analiziraju eksplicitne i implicitne potrebe koje različiti društveni akteri artikulišu prema univerzitetima u Srbiji, uz razumevanje da ove potrebe nastaju u okolnostima sveobuhvatne i duboke društvene (ekonomske, kulturne, političke) tranzicije. Konstatuje se da je „treća misija“ univerziteta, koja se ogleda u učešću univerziteta u ekonomskom razvoju i u izgradnji civilnog društva i demokratskih vrednosti, posebno važna u tranzicionom periodu. Međutim, ona je najmanje zastupljena pošto su univerziteti previše opterećeni drugim novim zadacima u nauci i nastavi da bi sistematično i strateški formulisali svoju ulogu u okviru ove nove misije.

Ključne reči: univerzitet, Bolonjski proces, treća misija, društvene promene, tranzicija

dusan.spasojevic@fpn.bg.ac.rs

* Rad je nastao u okviru projekta br. 179076 „Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu“, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

SOCIAL CHANGES, THE BOLOGNA PROCESS AND THE “THIRD MISSION” OF SERBIAN UNIVERSITIES

Abstract

The expectations that the society and its different segments have from the university are influenced by historical circumstances and social, economic, political and cultural environment as the widest context within which the university interacts with its surroundings. Having this in mind, this paper aims to identify and analyze the explicit and implicit needs articulated by different social actors towards Serbian universities. This is done with an understanding that these needs arise in the context of comprehensive and deep social (economic, cultural, political) transition. The ‘third mission’ of the university, which includes the university participation in economic development as well as in building the civil society and democratic values, is considered to be especially important in the transition period. However, this mission is least present in practice given the fact that Serbian universities are so overburdened by other new roles in scientific research and education that they do not manage to systematically and strategically formulate their tasks within this new mission.

Key Words: University, Bologna Process, Third Mission, Social Changes, Transition

ULOGE UNIVERZITETA

Očekivanja koje društvo i različiti segmenti društva imaju od univerziteta uslovljena su istorijskim okolnostima i društvenim, ekonomskim, političkim i kulturnim ambijentom kao najširim kontekstom unutar kog univerzitet stupa u interakcije sa „vanuniverzitetskim svetom“ i unutar kog definiše svoj identitet i svoje zadatke.

Manuel Kastels uočava četiri uloge univerziteta koje su dominirale različitim istorijskim periodima (Castells, 2001). Prva takva uloga jeste uloga ideoloških aparata, tj. uloga u formiranju i prenošenju ideologije. Ona ima korene u evropskoj tradiciji u kojoj su univerziteti nastajali i razvijali se u okrilju crkve. Druga uloga odnosi se na stvaranje dominantnih elita, i u smislu odabira onih koji će visokim obrazovanjem dobiti ovaj status, ali i šire pošto univerziteti nude prostor unutar kojih se elite umrežavaju i „uspostavljaju kodove razlikovanja između elita i ostatka društva (Castells, 2001, stp. 207). Hronološki treća uloga univerziteta jeste da stvaraju i šire znanje, uloga koja i danas dominira u diskursu o visokom obrazovanju. Poslednja, četvrta uloga univerziteta jeste obrazovanje administracije, prvo crkvene, potom i državne, da bi se kasnije ova uloga proširila na obrazovanje stručnog kadra za brojna druga zanimanja (inženjeri, lekari itd). Kako Kastels zapaža, u viševekovnoj istoriji univerziteta nijedna od ovih uloga nije potpuno nestala, a krajem

dvadesetog veka one su modifikovane i drugačije prioretizovane u skladu sa novonastalim okruženjem.

Novi ambijent u kojima se diskutuju uloge univerziteta, smatra Brennan, određen je procesima globalizacije, demokratizacije, prenošenjem nacionalnih nadležnosti na nadnacionalna tela, povećanim značajem znanja za ekonomiju i međunarodnu konkurentnost, liberalizacijom i rastućim brojem formalnih regulatornih sistema na nacionalnom i međunarodnom nivou (Brennan, 2008, stp. 381–382). Slično, u sile koje stvaraju strukturne promene na univerzitetu Tajhler ubraja povećanu međunarodnu saradnju i mobilnost, globalizaciju, širenje novih informaciono-komunikacionih tehnologija, izmenjene modalitete upravljanja i promenu struktura u funkciji stvaranja ekonomije zasnovane na znanju (Teichler, 2006).

Ovi „megatrendovi“ od univerziteta stvaraju „multiverzitet“ (Kerr, 2001) kao institucije društva koje zadovoljavaju, ili od kojih se implicitno ili eksplicitno očekuje da zadovolje mnogobrojne zainteresovane strane. Pored već tradicionalnih zadataka u istraživanju i nastavi, sve učestalije se govori o „trećoj misiji“ univerziteta. Ovaj pojam i njegovi nešto konkretniji sinonimi (civilna misija, javna služba, društvena odgovornost i sl.) sugerišu „dvostruku ulogu sveučilišta kao nositelja pozitivnih promjena koji doprinosi društvenom razvoju i poduzetnika koji doprinosi ekonomskom razvoju na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini“ (Ćulum & Ledić, 2011, stp. 8). Ovakvo dvostruko određenje civilne misije koristi i Opservatorija Evropskog univerziteta, u čijem priručniku se navodi da treća misija uključuje i ekonomske aktivnosti, poput komercijalizacije akademskog znanja razvojem javno-privatnih partnerskih istraživačkih projekata, razvoja patenata i licenciranih proizvoda te stvaranja *spin-off* preduzetničkih kompanija u vlasništvu univerziteta, kao i društveno delovanje poput učešća u javnim raspravama i procesu stvaranja javnih politika i angažman u društveno-kulturnom životu zajednice (prema Schoel, 2006). Usled ovog dvostrukog određenja civilne misije pojedini autori predlažu da se društvena odgovornost univerziteta razmatra kao četvrta misija, dok bi termin treća misija bio rezervisan za ekonomsku sferu (Harayama, 2003 prema Ćulum & Ledić, 2011, stp. 18). Kako su ove različite misije uzajamno povezane i donekle neodvojive, u ovom tekstu ćemo zadatke univerziteta koji ne spadaju u nastavu i istraživanja, u njihovom tradicionalnom poimanju, posmatrati kao treću misiju.

Misije i konkretni zadaci, kao i količina aktera sa kojim bi univerzitet trebalo da stupa u interakcije očitio usložnjavaju ideju univerziteta kao institucije. Ne čudi stoga što autori pišu o univerzitetu koji je „zbunjen svojom misijom“, „opterećen misijama“ (Jongbloed et al., 2008, stp. 304) ili o univerzitetu koji je „pod stresom“ (Olsen & Maassen, 2007, stp. 1).

U nastojanju da daju odgovor na izazove sa kojima se visoko obrazovanje suočilo krajem prošlog veka, evropske zemlje pristupile su procesu uspostavljanja jedinstvene „zone“ visokog obrazovanja Evrope, koji je podrazumevao međusobno usaglašavanje nacionalnih sistema visokog obrazovanja. Iako ova ambicija nije bila nova (prema nekim autorima njen začetak u posleratnoj istoriji Evrope datira iz pedesetih godina prošlog veka, videti Corbett, 2005), ona je prvi put uspešno artikulirana Sorbonskom deklaracijom 1998. godine, a zatim, godinu dana kasnije i Bolonjskom deklaracijom. Tako ujedinjeni oko zajedničkih ciljeva, te harmonizovani sistemi visokog školstva bi adekvatnije odgovorili na globalne izazove, ali i dali okvir svakom pojedinačnom sistemu u sopstvenom nastojanju da na ove izazove odgovori, i da u tom nastojanju unapredi sopstveni način funkcionisanja. Važnost koju su mnoge zemlje potpisnice, ali i sve brojniji međunarodni i evropski akteri, poput Evropske unije, pridale ovom zajedničkom poduhvatu se između ostalog može videti i u činjenici da su promene koje su usledile u politikama visokog obrazovanja širom Evrope bile sagledavane kao deo „Bolonjske“ reforme, čak i kada direktna povezanost nije postojala. Stoga ne čudi što i promene koje se odvijaju na univerzitetima u Srbiji nose diskurzivnu etiketu Bolonjskog procesa.

Sa promenama u strukturi studija visokog obrazovanja, stavljanjem akcenta na kvalitet procesa i ishoda, „reformisanih“ studijskih programa, konceptom celoživotnog učenja i drugim elementima „Bolonje“, došlo je i do promena u strukturama odlučivanja i zadacima nastavnog i nenastavnog osoblja. Istovremeno, u visokoškolskom sistemu Srbije je od njenog pristupanja procesu 2003. došlo do promena koje nisu u vezi sa Bolonjskim procesom, već predstavljaju svojevrzne odgovore za „lokalne“ izazove (videti Branković, 2010).

U diskusiji o pomenutim promenama na univerzitetima u Srbiji ne smemo zanemariti uticaj ranije navedenih globalnih trendova i način na koji se oni manifestuju. Takođe, njihova rekontekstualizacija u Srbiji zahteva da se odnosi univerziteta i društva u Srbiji promisle u svetlu lokalnih specifičnosti. Još važnije, pored već navedenih globalnih procesa, smatramo da je reformske promene u diskursu Bolonjskog procesa potrebno sagledati u širem tranzicionom društvenom okruženju.

Stoga ćemo u ovom radu pokušati da identifikujemo i analiziramo eksplicitne i implicitne potrebe koje različiti segmenti društva artikuliraju prema univerzitetu, uz razumevanje da ove potrebe nastaju u okolnostima sveobuhvatne i duboke društvene tranzicije. Kao analitički okvir rada poslužiće nam uporedna studija u kojoj se analizira učešće univerziteta u društvenoj transformaciji 15 zemalja. U njoj Brennan, King i Libiu (Brennan, King & Lebeau, 2004) predlažu analitičku podelu na a) ekonomsku transformaciju u kojoj univerziteti primarno učestvuju kao agenti stvaranja ljudskog kapitala, b) transformaciju u političkoj sferi koja

se odnosi na stvaranje i održavanje vladinih i nevladinih organizacija i institucija, kao i na socijalizaciju političke i društvene elite, v) transformaciju društvene strukture pri čemu univerziteti imaju funkciju obezbeđivanja društvene mobilnosti i g) kulturnu transformaciju koja se odnosi na vrednosti i ideje za koje se univerziteti zalažu i koje promovišu (Brennan et al., 2004, stp. 26). Prateći ovu osnovnu matricu, svesni da je ona pre svega analitičkog karaktera jer se radi o procesima koji se prožimaju i uslovljavaju, pažnju ćemo usmeriti ka ekonomskoj, političkoj i kulturnoj tranziciji u Srbiji, s tim što ćemo ekonomsku tranziciju posmatrati u nešto širem određenju da bismo na taj način obuhvatili i neke aspekte socio-strukturnih promena.

Ujedno, nastojaćemo da skiciramo načine na koje univerziteti u Srbiji, i sami zaokupljeni sopstvenom reformom, nastoje da odgovore na zahtev da pored prve i druge misije oličene u nastavi i nauci ispune i treću misiju. Ova pitanja svakako zahtevaju opsežniju i sistematičniju analizu¹, čije buduće pravce možemo samo da nagovestimo.

UNIVERZITET I TRŽIŠTE

Ekonomska tranzicija društva i transformacija univerziteta dva su isprepletana procesa koju su donela verovatno najobimnije promene. Ove promene, koje u Srbiji započinju veoma kasno, tek u prvoj deceniji ovog veka, odnose se na liberalizaciju, deregulaciju i otvaranje tržišta, privatizaciju velikog broja državnih kompanija, značajnu ali ne i potpunu redukciju uloge države u privredi.

Ključna promena na univerzitetima nastaje usled povlačenja države kao, ako ne jedinog, onda svakako dominantnog finansijera visokog obrazovanja. Ovo će najbolje uočava u sve većem broju studenata koji svoje visoko obrazovanje direktno plaćaju i u sve većem prisustvu privatnih visokoškolskih ustanova. Dok se potonje može slobodno nazvati privatizacijom visokog obrazovanja, rastuće učešće studenata u finansiranju javnog sistema visokog obrazovanja predstavlja drugačiji oblik privatizacije, koji je prepoznat kao trend ne samo u Srbiji već i u drugim zemljama (Ivošević&Miklavič, 2009).

S druge strane, sa omasovljavanjem univerzitetskog obrazovanja raste potreba za većim izdvajanjem za funkcionisanje sistema, što kada je u pitanju javni sektor nedvosmisleno znači ili veća ulaganja iz budžetskih sredstava ili veće oslanjanje na tzv. „treći kanal“, odnosno, sopstveno prihodovanje univerziteta iz različitih izvora. Stoga povlačenje države

¹ Centar za obrazovne politike i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu trenutno sprovode istraživanje o društvenoj odgovornosti univerziteta u Srbiji koje će ponuditi empirijske podatke o načinu na koji akademska zajednica i njeno okruženje vide „treću misiju“ i daju doprinos njenom razvoju.

primorava univerzitet da se okrene tržištu, da razvija saradnju sa privrednim i drugim subjektima i lokalnom zajednicom, da se uključuje u međunarodne projekte itd.

Tržišna orijentacija prisutna je u nekoliko dimenzija. Prvo, država deo svojih ingerencija u upravljanju visokim obrazovanjem prepušta tržišnim mehanizmima, odnosno podstiče izlazak univerziteta na tržište na kome se takmiče za studente, sredstva i prestiž. Rast broja privatnih fakulteta u poslednjih 15 godina u Srbiji govori u prilog nastajanja visokoobrazovnog tržišta, mada neravnopravan odnos u koji su stavljeni privatni fakulteti i značajna uloga države i drugih sistemskih aktera u procesu upravljanja ukazuje na to da država nije spremna da prepusti obrazovanje tržišnim mehanizmima. Međutim, kada govorimo o tržišnim mehanizmima u visokom obrazovanju, ne samo u Srbiji već i u drugim evropskim zemljama, treba imati u vidu da je njima visoko školstvo samo delimično izloženo. U tom smislu, u kontekstu visokog obrazovanja, možemo jedino govoriti o internim ili „kvazitržištima“ (Teixeira et al., 2006, str. 331).

Druga dimenzija okretanja univerziteta tržištu ogleda se u stvaranju partnerstava sa privrednim subjektima u zajedničkim poslovno-istraživačkim poduhvatima. Iako velikim delom nastaje zbog manjka državnih finansija, saradnja sa privredom posmatra se kao put ka sprovođenju primenjenih istraživanja, uz razumevanje da ona mogu značajnije doprineti ukupnom ekonomskom razvoju zemlje.

Iako saradnja univerziteta i privrede nije novina, glasnije zagovaranje ideje da se opslužuje novi partner i pridavanje većeg značaja novoj ulozi koju univerzitetska istraživanja imaju u privrednom razvoju posmatra se kao treća misija univerziteta. Tako shvaćena treća misija je integralni sastojak koncepcije o „ekonomiji zasnovanoj na znanju“ koja čini osnovu politike razvoja Evropske unije.

U Srbiji je ova orijentacija vidljiva u dokumentima o naučno-istraživačkoj delatnosti: Zakonu o naučno-istraživačkoj delatnosti (2005) i Strategiji naučnog i tehnološkog razvoja za period od 2010. Do 2015. (2010). Na primer, u Zakonu se navodi da je naučno-istraživačka delatnost

„zajedno sa visokim obrazovanjem, glavni (...) činilac i pokretač privrednog i ukupnog društvenog razvoja“ (Закон о научно-истраживачкој делатности, 2005, чл. 2).

Implementacija strategija se ipak odvija sporo, te se može zaključiti da ovu misiju univerziteti u Srbiji uglavnom ne ispunjavaju. O razlikama u odnosu na evropsku praksu svedoči i podatak da poslovni sektor (javni i privatni) ukupno u Srbiji učestvuje u ulaganju u istraživanje i razvoj sa 10%, nasuprot evropskog proseka od preko 50% (Branković & Šabić, 2011).

Pored partnerstva sa privredom, podsticanje razvoja preduzetničkog duha među univerzitetima spominje se u kontekstu uvođenja tržišnih mehanizama i stvaranja klime za razvoj tzv. Preduzetničkog univerziteta (Clark, 1998). Njegova osnovna obeležja su, prema Klarku, diversifikovani izvori finansiranja, integrisana kultura preduzetništva, okrenutost razvoju društva, efektivan mehanizam upravljanja i podsticanje akademskog rada. Od ovakvog univerziteta se očekuje da funkcioniše kao inkubator *spin-off* i *start-up* preduzeća i kao dom naučno-tehnoloških parkova i centara za transfer tehnologije, poput onih čiji rad započinje na mnogim univerzitetima u Srbiji. Čak i šire od toga, „preduzetnički univerzitet“ bi trebalo da neguje preduzetnički duh studenata. Kurseva koji to omogućavaju sve je više, ali se takođe uočava „zaostajanje u odnosu na težnje i namere studenata u zapadnim zemljama, što je razumljivo zbog razlika u socijalno-ekonomskim kontekstima“ (Markov, 2008, stp. 68).

Dok se saradnja sa privredom objašnjava u kontekstu opšteg ekonomskog razvoja, odgovornost univerziteta prema potrebama tržišta rada opravdava se kao dobrobit za pojedince. Ključna reč u formulisanju nastavnih programa jeste „zapošljivost“ diplomiranih studenata. Sa ovom ključnom reči u akademski prostor se, kao klijenti, uključuju službe za zapošljavanje i poslodavci sa kojima se sporo razvijaju kanali komunikacije. U kontekstu Srbije, profesionalna relevantnost studijskih programa kao kriterijum pri razvoju kurikuluma se javlja sporadično i zavisi ponajviše od spremnosti pojedinaca u akademskoj zajednici da ovom zadatku dosledno pristupe, dok sistemski podsticaji, kako institucijama, tako i pojedincima unutar njih, još uvek izostaju. S druge strane, zaostalost privrede i ograničene mogućnosti zaposlenja za visokoobrazovane trenutno sužava i kapacitet tržišta rada da apsorbuje i na adekvatan način alokira ljudske resurse koje generišu univerziteti. Istovremeno, ovo sužava i prostor u kome bi univerziteti, ukoliko bi se time vodili, mogli da razvijaju studijske programe i upisnu politiku koja bi bolje odgovarala na potrebe tržišta rada. Kako smatra Šljukić,

„u srpskom društvu (ali ne samo srpskom) nasuprot potrebi za preduzetničkom kulturom, nalazi se (...) 'kultura siromaštva' koju karakteriše fatalizam, odnosno mirenje sa postojećim, koje blokira kreativne preduzetničke potencijale 'ljudskih resursa'“ (Šljukić, 2009, stp. 237).

Treba imati u vidu da relativni neuspeh ekonomske transformacije, posebno u periodu svetske ekonomske krize, umanjuje kapacitet građana Srbije da se deo obrazovnih troškova prebaci na njih, putem poreza ili školarina. Istovremena potreba obrazovnog sistema za modernizacijom i ulaganjima čini situaciju praktično bezilaznom, naročito u dominantom diskursu štednje i fiskalne odgovornosti.

Širi kontekst ekonomske tranzicije čini sve ove univerzitetske procese i zahteve koji su njima implicirani, kontradiktornim i problematičnim. Kako zapažaju autori, prva decenija ekonomske tranzicije obeležena je, sa jedne strane, nedostatnim okvirom, tj. nemogućnošću države da sprovodi politike „fer pleja“ (Церовић, 2009), i sa druge strane, i dalje značajnim uplivom državnih odluka, pa se reformski procesi tumače kao prelazak od „komunizma do burazerskog kapitalizma“ (Stojiljković, 2011). Neuređeno, monopolizovano, slabo i često korupcijom opterećeno tržište i privreda imaju velike poteškoće da svoje zahteve formulišu i artikulišu ka univerzitetu. O karakteru ovih odnosa makar delimično svedoči sporost u uspostavljanju Nacionalnog okvira kvalifikacija kao dokumenta koji sistematično povezuje visokoobrazovnu sferu i tržište rada. Tako posmatrano, prethodno navedene promene na univerzitetima pre se mogu posmatrati kao deo (diskurzivnog) usklađivanja sa evropskim visokoobrazovnim prostorom, nego kao uloga koja je potekla od zainteresovanih strana koje imaju legitimitet i moć da je zahtevaju.

POLITIČKA TRANZICIJA I UNIVERZITET

Uloga univerziteta u političkoj tranziciji je veoma složena i donekle kontradiktorna. Takođe, ona se menja tokom samih političkih promena. Najveća pažnja javnosti u vezi sa ovim fenomenom usmerena je na značaj univerziteta u svrgavanju starog, nedemokratskog poretka. Univerzitet se, stoga, razume kao autonomno polje koje je pružalo utočište aktivistima i disidentima i kao mesto nastanka studentskih pokreta. Ova pozicija univerziteta prepoznata je nakon studentskih protesta 1968. i od tada predstavlja često istraživano mesto u društvenim naukama. Učešće univerziteta u promenama shvatano je kao normativno prihvatljiva borba sadašnje i buduće elite za svoja ljudska i građanska prava. Legitimitet ovakvog delovanja proizilazi iz shvatanja da je univerzitet neizostavni deo civilnog društva zbog svoje autonomne organizacione strukture i nastavnog procesa u kojem se izučavaju i promovišu demokratske ideje i participacija.

Nakon demokratskih promena u Srbiji univerzitet se našao u novim okolnostima, pa se otvorila dilema oko odnosa prema promenama i učešću univerziteta u njima. Čini se da su prisutne tri osnovne pozicije: (1) promene treba podržati jer se društvo neće promeniti bez podrške reformskim procesima, (2) novu vlast bi trebalo kritikovati podjednako snažno kao i prethodnu jer je uloga civilnog društva da bude korektiv svake vlasti i (3) univerzitet bi trebalo da se okrene svojim primarnim delatnostima, a da u političkim procesima učestvuje samo u vanrednim situacijama, kao što je bilo svrgavanje Miloševićevog režima. Ove dileme dodatno je zakomplikovao prelazak značajnoj broja aktera civilnog društva, i univerzitetskih profesora, u novostvorene državne organe. Ovaj proces,

koji je Havel označio terminom „civilno društvo na vlasti“ (Pavlović, 2006), karakterističan je za sve postkomunističke zemlje.

Unutar novonastalih okolnosti u drugim postkomunističkim zemljama „univerziteti su učestvovali tako što su istraživali politike za novu vlast, obezbeđivali osoblje za upravljački i administrativni aparat, kao i kroz konsultantske usluge i državi i privredi“ (Brennan et al., 2004, str. 34). Međutim, u ovim aktivnostima je vrlo teško razdvojiti lične aktivnosti zaposlenih na univerzitetu od institucionalnog učešća, naročito u kontekstu velike autonomije koju fakulteti, odseci i instituti uživaju unutar univerziteta.

Takođe, neophodno je i dodatno interpretiranje promene državne strukture do koje dolazi u tranziciji. Ukratko,

„postkomunistička država ukorenjena je u paradoksu zasnovanom na potrebi da se sveobuhvatna i glomazna komunistička država umanj i povuče iz mnogih oblasti, ali da istovremeno postane efikasnija (snažnija) i da odgovori na neke nove potrebe“ (Spasojević, 2008, str. 149).

Ovaj proces Gžimala-Buse i Džouns Lang nazivaju „razgrađivanje umesto građenja države“ (Grzymala-Busse & Jones Loung, 2008, str. 530). Istovremeno, kao i u razvijenim demokratijama, i u tranzicionim društvima dolazi do postepene zamene koncepta vladanja konceptom upravljanja (*governance*) što rezultira stvaranjem mreže nezavisnih i regulatornih tela, kao i javno-privatnih partnerstava na koja se prenose dotadašnja ovlašćenja državnih organa (Flinders, 2006). U ovim telima se univerzitet pojavljuje kao aktivni učesnik i baza kadrova, pa se, na primer, u redovni sastav Saveta Republičke radiodifuzne agencije bira predstavnik univerziteta, dok se u odboru Agencije za borbu protiv korupcije, pored formalnog predstavnika univerziteta, nalazi još 4 univerzitetskih profesora na predlog drugih ustanova.

Ovo pokazuje da, makar na deklarativnom nivou, univerziteti u Srbiji i dalje imaju poziciju autoriteta znanja i struke, te da postmoderno dislociranje znanja iz istraživačkih, univerzitetskih centara u druge društvene strukture (kompanije, *think-thank* organizacije) nije toliko prisutno. Međutim, iako je pozicija zasnovana na stručnosti, ne sme se zanemariti da su navedena tela institucionalno dizajnirana tako da „stručnost nije ispred politike“ zbog načina izbora ili stepena ovlašćenja i autonomije koja imaju.

Posebno značajan doprinos političkoj transformaciji univerzitet daje kroz još jedan element „treće misije“ a to je učešće univerziteta u izgradnji civilnog društva i demokratskih vrednosti i prakse kroz obrazovanje aktivnih ili „zainteresovanih građana“ (Elkana, 2009). Elkana smatra da ovi zainteresovani građani „moraju biti svesni problema sa kojima se danas suočava čovečanstvo“, te da univerzitetsko obrazovanje treba da doprinese usvajanju znanja koja bi omogućila da se o ovim izazovima uopšte misli (Elkana, 2009, str. 939).

Univerzitet ovaj cilj može ostvariti na više načina. Pre svega, reč je o uvođenju nastavnih sadržaja koji usmeravaju studente ka poželjnom profilu „aktivnog građanina“, zatim o oblikovanju nastave na način koji će omogućiti studentima da budu samostalni, da formulišu i zagovaraju svoje mišljenje. Poznato je da je uloga obrazovanja od velikog značaja razvoju demokratske ličnosti pojedinaca. U istraživanju o uticaju škola na prihvatanje pluraliteta i njihovom podsticanju kognitivnog stila demokratske ličnosti, Đurišić-Bojanović (2005) ukazuje na potencijal koje obrazovanje nosi u razvoju demokratskog društva. U tom smislu se i univerzitetsko obrazovanje može posmatrati kao važan akter u tom procesu, posebno kroz njegovu ulogu u obrazovanju budućih nastavnika.

Bez namere da uvodimo dodatne polemike u ovaj rad, trebalo bi napomenuti da jedan deo oštrih kritičara Bolonjskog procesa svoje argumente zasnivaju upravo na izostanku humanističke dimenzije visokog školstva, odnosno na fokusiranost reformatora na veštine za tržište rada, skraćivanje kurikuluma, kvantifikaciju svih naučnih i obrazovnih postignuća (videti Liessmann, 2009).

Drugi važan deo ovog procesa je praktikovanje demokratskih veština, odnosno uključivanje studenata u upravljačke strukture, čime se ostvarivanje treće misije poklapa sa vrednostima Bolonjskog procesa. Zakonom o visokom obrazovanju (2005) u Srbiji je predviđeno osnivanje studentskih parlamenata kao legitimnih predstavnika studenata, ali u određenim oblastima partnerstvo se sužava ograničavanjem učešća studentčkih predstavnika. Iz tog ugla posmatrano, Srbija pripada krugu zemalja za koje Brennan i saradnici smatraju da presporo menjaju sisteme odlučivanja i upravljanja, i na koje ukazuju kao primer tradicionalnog i konzervativnog upravljanja, što dovodi u pitanje mogućnost da se kroz upravljanje ostvaruje treća misija (Brennan et al., 2004).

Trenutni institucionalni okvir favorizuje vaninstitucionalno obavljanje treće misije. Tu se pre svega misli na univerzitetske profesore koji u javnosti istupaju zagovarajući određene teme i vrednosti oslanjajući se na profesionalni legitimitet i ugled. Sa druge strane, značajan broj nevladinih organizacija osnovanih tokom devedesetih godina za ciljem da nadomeste nemogućnost slobodnog bavljenja naukom na univerzitetu danas pružaju programe koje pohađaju studenti i tako delimično preuzimaju na sebe ispunjavanje zadataka civilne misije.

Zapravo, vaninstitucionalnost i odsustvo univerzitetskih strategija ukazuju na sličan zaključak do kojeg dolaze Čulum i Ledić, a to je da integracija društvenog aspekta treće misije zavisi od nastavnika i njihovih stavova (Čulum & Ledić, 2011, stp. 10). U tom smislu, akademska zajednica se može istovremeno posmatrati i kao nosilac jačanja civilne misije, ali i kao izvor otpora njenom razvoju. U kontekstu Srbije, nosioci civilne misije nisu univerziteti, već pojedinci, i zato je ona daleko manje institucionalizovana nego što je to slučaj sa dvema primarnim misijama – nastavom i naukom.

UNIVERZITET I VREDNOSTI

Kulturnu tranziciju prevashodno razumemo u kontekstu stvaranja dominantnih društvenih vrednosti nakon pada komunizma. Kao element treće misije ova funkcija se može posmatrati kao sastavni deo najšireg i u postmodernom društvu verovatno najeluzivnijeg društvenog delovanja univerziteta, koje se sa jedne strane preklapa sa delovanjem univerziteta u političkoj tranziciji, ali sa druge strane radi se o delatnosti koja daleko dublje prodire u pore društvenog života.

Istorijski gledano, univerziteti su imali veliki značaj u procesu izgradnje nacije i države, u čemu su najčešće prednjačile institucije situirane u prestonicama koje su predstavljale nosioce nacionalne kulture i tradicije (Brennan et al., 2004, stp. 36). Ovakva pozicija univerziteta u tranziciji je naročito dolazila do izražaja u novonastalim državama koje su za vreme komunizma bile u višenacionalnim federacijama koje su u određenoj meri nametale nove, inkluzivnije identitete (npr. jugoslovenski ili radnički identitet), pa se nakon pada komunizma javila tendencija re-tradicionalizacije.

Drugi aspekt kulturne funkcije univerziteta oslanja se na spomenute ideje o univerzitetu kao inkubatoru novih ideja i kritičkog razmatranja stvarnosti. Ova funkcija univerziteta korespondira sa onim što Edvards i Foli (prema Pavlović, 2006, stp. 46) nazivaju opozicionom funkcijom civilnog društva, a pod čime se podrazumeva stvaranje kritičke javne sfere u kojoj će se razmatrati pitanja od javnog značaja. Ova kritička javna sfera ima veliki značaj za političku tranziciju jer se tek sa stvaranjem demokratske javne sfere može govoriti o stabilnoj demokratskoj zajednici i o promeni dominantnog modela političke kulture, te o stvaranju uslova za dalje produbljivanje i razvoj demokratskih institucija (Diamond, 1999). Jasno je da ova funkcija određuje univerzitet kao motor reformističkog i liberalnijeg dela društva, te da se između dve interpretacije javlja sukob.

O relativno suprotstavljenim ulogama univerziteta kao institucije koja, sa jedne strane, čuva i prenosi kulturno nasleđe i time daje stabilnost nacionalnom identitetu, i od koje se, sa druge strane, očekuje inovacija i modernizacija svedoče na primer oblasti koje su definisane u istraživačkim programima koje država finansira. Tako se u programu za primenjena društveno-humanistička istraživanja nalaze i informaciono-komunikacione tehnologije i društvo, kulturni i nacionalni identitet i materijalno i duhovno nasleđe.

Ovaj sukob u tranzicionim društvima dobija na značaju zbog činjenice da se čitavo društvo nalazi u potrazi za novim identitetom, pa se u odnosu na ovu potragu politička zajednica deli na dva bloka: modernistički, koji novi identitet definiše kao „povratak Evropi“ (okrenutost evropskim integracijama i usvajanje modela liberalnih demokratija), i tradicionalni, koji se oslanja na „povratak sebi“ (povratak

na vrednosti koje su bile utemeljene pre Prvog i između dva svetska rata). Podela na reformiste i tradicionaliste predstavlja najvažniji politički rascep skoro svih tranzicionih društava (više u Spasojević, 2011), i oblikuje političku i društvenu scenu u prvim fazama tranzicije. Međutim, bez obzira na to kako se u političkoj sferi putem izbora razreši ovaj konflikt, u akademskom polju obe struje ostaju zastupljene prenoseći tako borbu i na univerzitet.

Tako na primer, Savićević u intelektualnim krugovima uočava dva polarizovana stava.

„Prvi se odnosi na činjenicu da je tradicija deo našeg duhovnog bića, da je treba vrednovati i uvažavati i povremeno prevrednovati tj. reinterpetirati tradiciju“, a drugi stav se „izražava u shvatanju da smo mi duboko ‘zagledani’ u prošlost, što može predstavljati prepreku našem približavanju regionalnom i globalnom jedinstvu“ (Савићевић, 2007, стр. 573).

Značaj ove podele se u praktičnom smislu pojačava zbog postojećeg okvira internacionalizacije univerziteta i bolonjskih reformi koje se percipiraju kao deo međunarodnog uticaja na univerzitet kao nacionalnu ustanovu čak i kada promene koje se sprovode nemaju nikakav vrednosni i ideološki sadržaj. Zbog toga se na mnogim univerzitetima u Srbiji javlja otpor prema promenama i prema novouvedenim mehanizmima. Ovde se zapravo univerzitet ponaša kao ogledalo društvenih sukoba jer „izražava i čak pojačava ideološke borbe koje postoje u društvu“ (Castells, 2001, стр. 206).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Promene usled globalizacije, potrebe za razvojem ekonomije zasnovane na znanju, povećanih zahteva za međunarodnom konkurentnošću i sličnih procesa za posledicu imaju formulisanje novih uloga visokog obrazovanja. Bolonja možda nije najveća i najvažnija stvar koja se dogodila univerzitetu u Srbiji u poslednjih desetak godina, ali ona kanališe neke od međunarodnih i globalnih trendova koji se ovde pominju i teži da sisteme visokog obrazovanja usmeri u njihovoj reakciji na te trendove. Bolonjski proces je nastao kao odgovor evropskih zemalja na izazove sa kojima se visoko obrazovanje suočilo krajem prošlog veka, dok je Srbija, još nedovoljno svesna tih izazova ušla u proces jer je želela da bude deo te Evrope. Međutim, politike kreirane u zemljama Evropske unije zasnovane su na drugačijem modalitetu transformacije, te logično i ne uvažavaju posebnosti tranzicionih zemalja. Ovaj tranzicioni ambijent u Srbiji nameće univerzitetu dodatne, često protivrečne odgovornosti, u ekonomskoj, političkoj i kulturnoj sferi. U ekonomskoj sferi od univerziteta se očekuje da bude tržišno orijentisan i preduzetan, da istovremeno odgovori na zahtev za stvaranjem ljudskog kapitala koji će pomoći razvoju privrede, ali i da bude osetljiv na socijalne nejednakosti i

sve veće siromaštvo građana. U političkoj sferi, posle kratkog perioda kada je univerzitet aktivno delovao, zahtevi su tek implicitno formulisani. Stoga demokratizacijski potencijal – koji se doduše spominje i u visoko-obrazovnim politikama EU – ostaje na marginama, a delovanje nastavnika odvija se izvan institucionalnih okvira. Na kraju, u kontekstu stvaranja dominantnih društvenih vrednosti, univerzitet je opterećen podelama u društvu. Ni modernizacijsko-inovacijsku ulogu, ni ulogu kritičara društva, ni ulogu institucije očuvanja kulturnog nasleđa univerzitet ne uspeva jasnije da artikuliše, a da to ne dovede do sučeljenih reakcija.

Posebno u procesu i dalje nedovršene tranzicije, treća misija univerziteta mogla bi da bude značajna. Međutim, univerziteti su, čini se, previše opterećeni drugim novim ulogama da bi sistematično i strateški formulisali svoje zadatke u okviru treće misije.

Na kraju bismo i mogli zaključiti da je univerzitet u Srbiji pred velikim izazovom, pa čak i „pod [već pomenutim] stresom“, i to ne samo zbog toga što mora da ponudi adekvatan odgovor na promene u okruženju – što su motivi iza Bolonjskog procesa, već i zato što se od njega očekuje da kroz društveni angažman te promene oblikuje i usmerava – u čemu se može pronaći i osnovna tranziciona specifičnost univerziteta u Srbiji.

LITERATURA

- Branković, J., & Šabić, N. (Eds.) (2011). *Research policy, Financing and Performance: Croatia, Serbia and Slovenia in comparative perspective*. Belgrade: Centre for Educational Policy.
- Branković, J. (2010). *Decision Making on Decision Making: Deciding Governance in Higher Education Serbia 2002-2005*. Oslo: University of Oslo. Master thesis.
- Brennan, J. (2008). Higher education and social change. *Higher Education*, 56, 381–393.
- Brennan, J., King, R., & Lebeau, Y. (2004). *The Role of Universities in the Transformation of Societies*. Association of Commonwealth Universities and Centre for Higher Education Research and Information, London: The Open University.
- Grzymala-Busse, A., & Jones Loung, P. (2002). Reconceptualizing the State: Lessons from Post-Communism, *Politics & Society*, 30(4), 529–554.
- Diamond, L. (1999). *Developing democracy – Towards Consolidation*. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press.
- Ђуришић-Ђојановић, М. (2005). Когнитивни аспект образовања за демократију. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 37(2), 21–34.
- Elkana, Y. (2009). Freedom and Interdisciplinarity: The Future of the University Curriculum. *Social Research*, 76(3), 933–944.
- Закон о високом образовању, Службени гласник РС, Бр. 76 (2005)
- Закон о научноистраживачкој делатности, Службени гласник РС, Бр. 110 (2005).
- Ivošević, V., & Miklavič, K. (2009). Financing Higher Education: Comparative Analysis. In M. Vukasović (Ed.). *Financing Higher Education in South-Eastern Europe: Albania, Croatia, Montenegro, Serbia, Slovenia* (pp. 111–143). Belgrade: Centre for Educational Policy.

- Jongbloed, B., Enders, J., & Salerno, C. (2008). Higher education and its communities: Interconnections, interdependencies and a research agenda. *Higher Education*, 56(3), 303–324.
- Kerr, C. (2001[1963]). *The Uses of the University*. Fifth Edition. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Liessmann, K. P. (2009). *Teorija neobrazovanosti: zablude društva znanja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Markov, S. i Stanković, F. (2008). Preduzetničke težnje studenata u Vojvodini. U S. Markov i F. Stanković (Ur.), *Univerzitet i preduzetništvo* (str. 40–73). Novi Sad: UNESCO, Katedra za studije preduzetništva.
- Olsen, J. P., & Maassen, P. A. (2007). European Debates on the Knowledge Institution: The Modernization of the University at the European Level. In P. Maassen & J. P. Olsen (Eds.), *University Dynamics and European Integration* (pp. 3–22). Dordrecht: Springer.
- Pavlović, V. (2006). *Civilno društvo i demokratija*. Beograd: Službeni glasnik.
- Програм основних истраживања, Програм истраживања у области технолошког развоја, Програм суфинансирања интегралних и интердисциплинарних истраживања и Програм обезбеђивања и одржавања научноистраживачке опреме и простора за научноистраживачки рад за циклус истраживања у периоду 2011–2014. (2010). Акт Министарства за науку и технолошки развој, Бр. 451-01-967/2010-01.
- Савићевић, Д. М. (2007). Социо-филозофски основи Болоњске декларације. *Педагошка стварност*, 53(7–8), 565–586.
- Spasojević, D. (2008). Građenje države i civilnog društva u post-komunizmu. U V. Pavlović i Z. Stojiljković (Ur.), *Savremena država* (str. 147–167). Beograd: Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju, Konrad Adenauer Stiftung.
- Spasojević, D. (2011). Dinamika političkih rasepa u Srbiji 2000–2010. U S. Orlović (Ur.), *20 godina partija i izbora u Srbiji* (str. 105–118). Beograd: Fakultet političkih nauka, Friedrich Ebert Stiftung.
- Stojiljković, Z. (2011). *Srbija u lavirintima tranzicije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Стратегија научног и технолошког развоја за период од 2010–2015, Службени гласник РС, Бр. 13 (2010).
- Schoel, A. (2006). (ur.). Strategic Management of University research activities, methodological guide - PRIME project 'Observatory of the European University'. Retrieved from http://www.enid-europe.org/PRIME/documents/OEU_guide.pdf.
- Teichler, U. (2006). Changing Structures of the Higher Education Systems: The Increasing Complexity of Underlying Forces, *Higher Education Policy*, 19(4), 447–461.
- Teixeira, P., Jongbloed, B. B., Dill, D. D., & Amaral, A. (2006). *Markets in Higher Education: Rhetoric or Reality?* Dordrecht: Springer.
- Ćulum, B., & Ledić, J. (2011). *Sveučilišni nastavnici i civilna misija sveučilišta*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
- Flinders, M. (2006). Public/Private – Boundaries of the State. U C. Hay, M. Lister & D. Marsh (Eds.), *The State – theories and issues* (pp. 223–247). New York: Palgrave Macmillan.
- Castells, M. (2001). Universities as dynamic systems of contradictory functions. In J. Muller et. al. (Eds), *Challenges of globalisation. South African debates with Manuel Castells* (pp. 206–223). Cape Town: Maskew Miller Longman.
- Церовић, Б. (2009). Напредак у транзицији, иницијални услови и привреда Србије. *Теме*, 33(2), 353–374.
- Šljukić, M. (2009). Osvrt na odnos obrazovanja i tržišta rada u savremenom srpskom društvu. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 34(2), 229–239.

Dušan Spasojević, University of Belgrade, Faculty of Political Sciences, Belgrade
 Jelena Kleut, University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Media
 Studies, Novi Sad

Jelena Branković, Center for Education Policy, Belgrade

SOCIAL CHANGES, THE BOLOGNA PROCESS AND THE “THIRD MISSION” OF SERBIAN UNIVERSITIES

Summary

The expectations that the society and its different segments have from the university are influenced by historical circumstances and social, economic, political and cultural environment as the widest context within which the university interacts with its surroundings. Having this in mind, this paper aims to identify and analyze the explicit and implicit needs articulated by different social actors towards Serbian universities. This is done with an understanding that these needs arise in the context of comprehensive and deep social (economic, cultural, political) transition. The question of transitional demands and new roles of universities is discussed within the framework of the ‘third mission’ the concept which postulates that universities should act as agents of changes by contributing to the social and economic development on the local, regional and national level.

The Bologna process was the EU countries’ response to the challenges facing the higher education at the end of XX century; Serbia entered this process in a pursuit of being “part of Europe”. However, the EU policies are not quite responsive to often contradictory, transitional demands. In the economic sphere, universities are both expected to be market-oriented and entrepreneurial, to create human capital for economic growth and, at the same time, to be sensitive towards social inequalities. In the Serbian context, the university participation in economic development is hindered by the failures of economic transition of the country; consequently, the economy struggles to articulate its demands towards the universities or, at least, to assist them in the diversification of funding following the need for the reduction of state costs. In the political sphere, demands are less explicitly formulated. After the first transition period in which the university played an important role, the democratization function of the university has been marginalized and the activities of the members of academia are not institutionalized even though their representatives participate in the work of strategic policy-making bodies. The idea of educating students to become “concerned” and critical citizens is mostly lost in the curricula reform while students’ involvement in policy and decision-making processes at university remains limited. In the cultural sphere, where the university can have a significant role in modernizing and innovating this area or preserving tradition, universities fail to surpass these value-burdened divisions and transitional identity dilemmas, and they often reflect and deepen ideological struggles.

The ‘third mission’ of the university, which includes the university participation in economic development as well as in building the civil society and democratic values, is considered to be especially important in the transition period because - in order to respond to new tasks and dilemmas - a fragile state needs the civil society participation and contribution. However, this mission is least present in practice considering that the Serbian universities are so overburdened by other new roles in scientific research and education that they do not manage to systematically and strategically formulate their tasks within this new mission.

The Serbian universities are “mission stressed” not only because they need to provide adequate answers to the changes in the social environment (which was the

1172

motive behind the Bologna process) but also because they are expected to shape and facilitate those changes which are most apparent in the main transitional characteristics of the universities in Serbia.